

KIRGIZİSTAN VE KAZAKİSTAN'DA DIŞ TİCARET, DÖVİZ KURU VE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ

Yrd. Doç. Dr. Junus GANIYEV

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü
junus.ganiyev@manas.edu.kg

Öz

Bu çalışmada Kırgızistan ve Kazakistan'da döviz kuru, ithalat, ihracat ve GSYİH ilişkileri ARDL koentegrasyon testi yaklaşımıyla incelenerek iki ülke arasında mukayeseli analiz yapılması amaçlanmıştır. Analiz sonuçlarına göre, Kırgızistan'da hem kısa hem uzun dönemde dış ticaretin ekonomik büyümeyi olumlu etkilediği; Kazakistan'da ise büyümede ithalatın daha büyük rolünün olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca, Kırgızistan'ın ihracatı kısa dönemde GSYİH ile ithalattan etkilenirken, uzun dönemde reeksportun öneminin arttığı görülmüştür. Son olarak, döviz kurundaki değişmelerin Kırgızistan'da belirsizlikleri artırarak kısa dönemde ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediği; Kazakistan'da ise devalüasyonların hem kısa hem de uzun dönemde ithalatı caydırdığı tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: ihracat, ithalat, Gayri Safi Yurtiçi Hasıla, ARDL koentegrasyon yaklaşımı, Kırgızistan, Kazakistan.

THE RELATIONSHIP BETWEEN FOREIGN TRADE, EXCHANGE RATE AND ECONOMIC GROWTH IN KYRGYZSTAN AND KAZAKHSTAN

Abstract

The purpose of this paper is to study and comparatively analyze the relationships between exchange rate, import, export and GDP in Kyrgyzstan and Kazakhstan, with ARDL cointegration approach. The results showed that foreign trade has positive impact on economic growth in Kyrgyzstan, both in the short and in the long term, whereas Kazakhstan imports play a greater role in economic growth. On the other hand, it revealed that export in Kyrgyzstan in the short term depends on the GDP and imports; in the long term re-export is coming to the fore. Also, it turned out that volatility of exchange rates in Kyrgyzstan, increasing uncertainties and risks, have a negative impact on economic growth, while devaluation in Kazakhstan reduce imports in the short and long run.

Keywords: export, import, gross domestic product, ARDL cointegration approach, Kyrgyzstan, Kazakhstan.

Giriş

Dış ticaretle ekonomik büyüme arasında hem doğrudan hem dolaylı ilişkiler vardır. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH)'nın harcama yöntemiyle hesaplanmasında ihracat ile ithalat doğrudan hesaba katılır. Ayrıca yatırımları ve istihdamı artırması, teknoloji ithali gibi pek çok dolaylı etkileri de mevcuttur. Diğer taraftan, sürekli devam eden dış ticaret açığı toplam talebi dış ülkelere kaydırarak iç üretimi olumsuz etkileyebilir ve dış borçların artması

gibi sorunlara da yol açabilecektir. Bunun gibi nedenlerden dolayı dış ticaretin ülke ekonomisine etkilerinin incelenmesinin önemi büyüktür.

Bu çalışmada birbiriyle sıkı ticari ve ekonomik ilişkileri olan, biri dış ticaret açığı, diğeri de dış ticaret fazlası veren iki kardeş ülkede, yani Kırgızistan ve Kazakistan'da dış ticaret ile ekonomik büyüme ilişkisinin incelenmesi amaçlanmıştır. Dış ticaret bilançosu açısından birbirine zıt olan sözkonusu iki ülkenin birbiriyle karşılaştırılması da çalışmanın temel amaçlarındandır.

Kırgızistan'da dış ticaret açığı giderek artmaktadır ve ihracatın ithalatı karşılama oranı 2003 yılında 0,82 iken, 2014'de 0,35'e düşmüştür, yani ithalat ihracattan yaklaşık 3 katı fazla olmaktadır. Kazakistan'da ise tam tersine dış ticaret fazlası vardır ve ihracat ithalattan %50'den %100'e kadar fazla olmaktadır. Bu durumların ülke ekonomilerine olan etkilerinin daha çok olumlu mu veya olumsuz mu olduğu çok tartışılan konulardan biridir. Çünkü sürekli dış açık sorunuyla karşı karşıya olan Kırgızistan'da rezervlerin azalması, dış borçların artması gibi riskler varken, dış ticaret fazlası veren Kazakistan'da ise, uzun dönemde ulusal paranın aşırı değerlenmesi, sadece petrol ihracatına bağımlılık ve "Hollanda hastalığına" yakalanma riski vardır. Ayrıca, Kazakistan ithalatının tüketim ihtiyaçlarını karşılamaya yöneldiği; ihracatının sadece birkaç petrol ve hammaddeye olduğu eleştirileri de mevcuttur (Talantuly vd., 2012: 111).

Kırgızistan'a gelen, önemli kısmı yurtdışında çalışan işçi gelirlerinden oluşan net transferlerin, yani ülkeye gelen transferlerle ülkeden çıkan transferlerin farkının GSYİH'ya oranı 2005'de %12 civarında iken 2010'dan sonra %25-%30'lara kadar ulaşmıştır. Sadece ülkeye gelen transferlerin GSYİH'ya oranına bakıldığında, bu oran %35'lere ulaşmaktadır. Bu da bazı dönemlerde ulusal paranın aşırı değerlenmesine yol açarak iç üretimi ve ihracatı olumsuz etkileyebilmektedir.

Nitekim sözkonusu iki ülkenin ulusal paralarının Amerikan dolarına olan döviz kuruna bakıldığında, 2002'den 2008'e kadar yaklaşık %20 oranında değer kazandığı görülmektedir. 2008'den sonra küresel finansal krizin ve diğer faktörlerin etkileriyle döviz kurları yükselmekle beraber, 2014'ün başında 2002 düzeyine ancak ulaşabilmiştir. 2014'te her iki ülke parası da yaklaşık %20 oranında değer kaybetmiştir. Ülkelerin enflasyon oranları (TÜFE) ile ABD'deki enflasyon oranı kullanılarak reel kur hesaplaması yapıldığında, 2014 sonunda tenge'nin %62,1; som'un da %60,2 oranında aşırı değerlenmiş olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Kazakistan'da sabit kur sistemi uygulandığı için Kazakistan Cumhuriyeti Merkez Bankası 2009 ve 2014'ün başlarında olmak üzere iki büyük devalüasyon yaparak şok etkisi uygulamışken, Kırgızistan'da döviz kuru daha yumuşak değişim göstermiştir. Döviz

kurlarında sözkonusu değişmelerin dış ticarete ve toplam üretime olan etkileri de büyük önem arz etmektedir.

Bilindiği gibi, ulusal paranın değer kaybetmesi veya devalüasyon yoluyla değerinin düşürülmesi ihracatı olumlu, ithalatı olumsuz etkiler. Diğer taraftan, döviz piyasasındaki istikrarsızlıklar belirsizlik ve riskleri artırarak dış ekonomik ilişkileri ve tüm ekonomiyi olumsuz etkilemektedir.

Bu çalışmada iki ülkenin döviz kuru, ithalat, ihracat ve GSYİH'sı arasındaki ilişkilerin ARDL koentegrasyon testi yaklaşımıyla incelenerek ilişkilerin olup olmadığının ve varsa yönünün, şiddetinin tespit edilmesi ve iki ülke arasında mukayeseli analiz yapılması amaçlanmıştır.

Literatür

Dış ticaretle ekonomik büyüme arasındaki ilişki uzun süredir çok tartışılan konulardan biridir. İhracatın ekonomik büyümeye olan etkisinin araştırılmasında iki tür çalışma yapılmaktadır: ülke gruplarını inceleyen panel veri analizleri ve tek ülkeyi inceleyen zaman serisi analizleri (Abbas, 2012: 92). Fakat ülkeler arasında farklılıklar olması nedeniyle zaman serisi analizlerin daha net sonuçlar vereceği söylenebilir.

Günümüze kadar dünyada bu konuda pek çok empirik çalışmalar yapılmıştır. Belirtmek gerekirse, Thornton (1997) altı Avrupa ülkesinde ihracata dayalı büyümenin geçerliliğini araştırmış ve çalışma sonuçları; İtalya, Norveç ve İsveç'te ihracattan GSYİH'ya doğru tek yönlü, İngiltere'de GSMH'dan ihracata doğru tek yönlü ve Danimarka ve Almanya'da ikisi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin olduğunu göstermiştir.

Ramos (2001) Portekiz'de ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasında hiçbir istatistiki anlamlı ilişki bulamamıştır.

Hatemi-j (2002) Granger nedensellik testini kullanarak Japonya'da ihracat büyümesi ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü ilişkinin olduğunu tespit etmiştir.

Saraç (2013) Türkiye'de ihracat ve ithalatın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini doğrusal olmayan ekonometrik yöntem ile araştırarak hem ihracat hem de ithalatın ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediğini ortaya koymuştur.

Jouini (2015) panel veri analizi sonucunda Körfez İşbirliği Konseyi (KİK) ülkelerinde dışa açıklığın ekonomik büyümeyi olumlu etkilediği sonucuna ulaşmıştır.

Özetlersek, genel olarak ihracatın ekonomik büyümeyi olumlu etkileyeceği kabul edilmektedir. Bu olumlu etkinin bazı önemli nedenleri şu şekilde özetlenebilir:

- Ölçek ekonomisinin avantajlarından yararlanma;

- Verimliliğin ve yeni teknolojilerin elde edilmesi (teknoloji ithali) ve bunun sonucunda ekonomik büyüme oranının artması;

- Döviz gelirlerinin artması ve dış ödemeler bilançosu açığı sorununun azalması. Böylece teknoloji, ara ve yatırım mallarının ithalatına ve büyümeye kaynak sağlanması;

- Dış rekabet nedeniyle mal kalitesi ve verimliliğin artması;

- Çarpan etkisiyle toplam talebin gelişmesi.

Bunlar aynı zamanda ithalatın da büyümeye olumlu etkilerini göstermektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde hammadde, ara malı, yatırım malı ve teknoloji ithali ekonomik kalkınmada önemli role sahiptir.

Nitekim Lee (1995) 89 gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin yatay kesit verilerini kullanarak yaptığı analizler sonucunda sermaye malı ithalatı ile büyüme arasında istatistiki anlamlı, pozitif bir ilişki bulmuştur.

Benzer şekilde Zhang ve Zou (1995) panel veri analizleri sonucunda gelişmekte olan ülkelerde yabancı teknoloji ithalatı ile büyüme arasında pozitif ve istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulmuşlardır.

Tuncer (2002) 1980-2000 dönemi çeyrek verilerini kullanarak Türkiye’de ihracat, ithalat, yatırımlar ve GSYİH arasında nedensellik ilişkisini araştırmış ve ithalat ile GSYİH arasında çift yönlü, güçlü bir ilişki bulmuştur.

Döviz kurunun dış ticarete ve ekonomiye etkileri konusunda da çok sayıda çalışmalar mevcuttur. Bunların bazılarının sonuçları şu şekildedir.

Arize, Osang ve Slottje (2000) 13 az gelişmiş ülkeyi inceleyerek döviz kurundaki belirsizliklerin ihracatı olumsuz etkilediğini ortaya koymuşlardır.

Brada, Kutan ve Zhou (1997) Türkiye’de reel döviz kuru ile dış ticaret bilançosu arasında kısa ve uzun dönemde pozitif bir ilişki bulmuşlardır.

Kırgızistan ve Kazakistan’da ise bu değişkenler arasındaki ilişkiyi empirik olarak inceleyen çalışma sayısı oldukça azdır. Bu da bu çalışmanın güncelliğini ve önemini artıracak bir durumdur.

Belirtmek gerekirse, Hasanov ve Baharumshah Kazakistan’da döviz kuru riskinin dış ticareti caydırıcı etkide bulunduğunu ortaya koymuştur.

Ganiev ve Baygonushova (2014) gümrük birliği ülkelerinde dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi panel veri yöntemiyle inceleyerek sözkonusu ülkelerde ihracatın ekonomik büyümeyi olumlu etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.

Diğer bir çalışmada ise (Gül vd., 2013) Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye'de dış ticaretin büyüme üzerine etkisi panel veri analizi ile test edilerek uzun dönemde ihracattan büyümeye doğru çift yönlü, ithalattan büyümeye doğru ise tek yönlü bir nedensellik tespit edilmiştir.

Metodoloji

Öncelikle ARDL modelin şartlı (kısıtsız) hata düzeltme versiyonu tahmin edilir:

$$\Delta \ln GDP_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^q \beta_i \Delta \ln GDP_{t-i} + \sum_{i=0}^p \gamma_i \Delta \ln X_{t-i} + \sum_{i=0}^r \delta_i \Delta \ln M_{t-i} + \sum_{i=0}^s \mu_i \Delta \ln ER_{t-i} + \sigma_1 \ln GDP_{t-1} + \sigma_2 \ln X_{t-1} + \sigma_3 \ln M_{t-1} + \sigma_4 \ln ER_{t-1} + \varepsilon_t \quad (1)$$

Burada Δ işareti birinci farkı, q, p, r ve s ise en uygun gecikme uzunluklarını gösterir.

Uzun dönemli ilişkinin olup olmadığını test etmek için burada F-istatistiği (Wald testi) kullanılır. (1) nolu denklemdeki değişkenler arasında eşbütünlük olmadığını gösteren H_0 hipotezi şöyledir: $\sigma_1 = \sigma_2 = \sigma_3 = \sigma_4 = 0$, alternatif hipotez ise $H_1: \sigma_1 \neq \sigma_2 \neq \sigma_3 \neq \sigma_4 \neq 0$. Buradan bulunan F-istatistik değeri ilgili üst sınır kritik değerinden büyükse o zaman değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin olduğu sonucu çıkartılabilir.

ARDL modelindeki uygun gecikme sayısını belirlemede genellikle Akaike (AIC) ve/veya Schwarz (SIC) kriterleri esas alınır.

Kısa dönemli ilişkileri gösteren ARDL modeli aşağıdaki hata düzeltme modeli formundan türetilebilir:

$$\Delta \ln GDP_t = \alpha_2 + \sum_{i=1}^q \beta_{2i} \Delta \ln GDP_{t-i} + \sum_{i=0}^p \gamma_{2i} \ln X_{t-i} + \sum_{i=0}^r \delta_{2i} \Delta \ln M_{t-i} + \sum_{i=0}^s \mu_{2i} \Delta \ln ER_{t-i} + \rho ECT_{t-1} + \varepsilon_t \quad (2)$$

burada ECT_{t-1} aşağıdaki gibi gösterilebilen hata düzeltme terimidir:

$$ECT_t = \ln GDP_t - (\alpha_0 + \alpha_1 \cdot \ln X_t + \alpha_2 \cdot \ln M_t + \alpha_3 \cdot \ln ER_t) \quad (3)$$

Kısa dönem denklemindeki hata düzeltme teriminin katsayısı ρ serinin dengeye dönme hızını gösterir. Aynı yöntemle ihracat ($\ln X$), ithalat ($\ln M$) ve döviz kuru ($\ln ER$) verilerinin bağımlı değişken olduğu durumlar için ayrı ayrı modeller tahmin edilir.

Veri

Bu çalışmada Kırgızistan'ın 2000Q1-2014Q4 dönemi ve Kazakistan'ın ise 2002Q1-2014Q4 dönemi çeyrek verileri toplanarak iki ülkenin Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GDP), ihracat (X), ithalat (M) ve ABD doları cinsinden nominal döviz kuru (ER) verilerinin

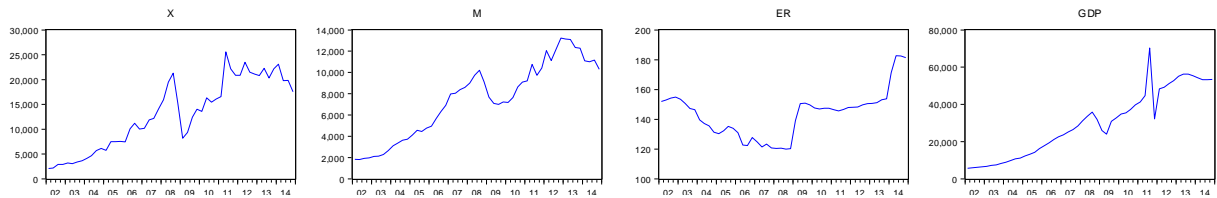
logaritmik halleri kullanılmıştır. Serilerin önündeki “ln” işareti bu durumu ifade etmektedir. Veriler Kırgızistan Cumhuriyeti Merkez Bankası ve Kazakistan Cumhuriyeti Merkez Bankası yayınlarından temin edilmiştir.

Tablo 1. Betimleyici İstatistikler

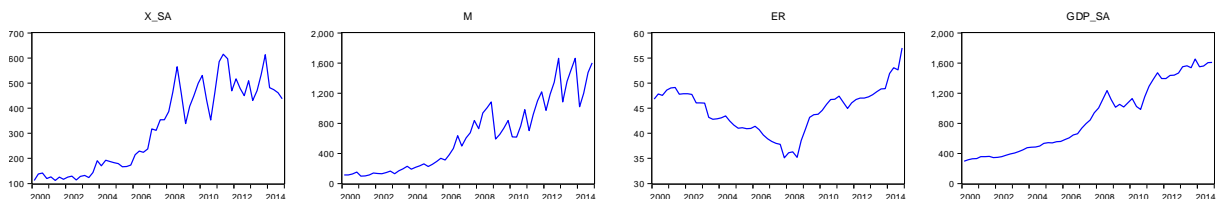
	Kazakistan				Kırgızistan			
	LER	LGDP	LM	LX	LER	LGDP	LM	LX
Ortalama	4,9592	10,0753	8,7639	9,2608	3,7919	6,6301	6,1069	5,6121
Medyan	4,9908	10,2958	8,9652	9,4715	3,8261	6,7086	6,4638	5,7918
Maksimum	5,2080	11,1604	9,4908	10,1500	4,0429	7,4097	7,2736	6,4223
Minimum	4,7875	8,6487	7,5045	7,6430	3,5579	5,6935	4,6436	4,7182
Standart sapma	0,1078	0,7468	0,6129	0,7247	0,1043	0,5659	0,8909	0,5874
Çarpıklık	0,1787	-0,5348	-0,7955	-0,7404	-0,3286	-0,1326	-0,2704	-0,1942
Basıklık	2,8528	2,0079	2,3634	2,3377	2,8022	1,5265	1,5604	1,4365
Jarque-Bera	0,3236	4,6109	6,3623	5,7017	1,1775	5,6040	5,9117	6,4888
Olasılık	0,8506	0,0997	0,0415	0,0578	0,5550	0,0607	0,0520	0,0390

Grafik 1’de analizlerde kullanılan değişkenlerin genel seyri sunulmuştur. Buna göre iki ülkede de Gayri Safi Yurtiçi Hasıla, ihracat ve ithalatın sürekli artış gösterdiği; döviz kurlarının ise 2008’e kadar düştüğü, yani ulusal paraların değer kazandığı, daha sonra ise arttığı görülmektedir. Döviz kurlarındaki değişimlerde, coğrafi yakınlık ve ekonomik sıkı ilişkilerin etkisiyle bir paralellik gözlemlenmekle beraber, Kazakistan’da sabit kur sisteminin sonucu olan ani sıçramalar daha net göze çarpmaktadır.

Grafik 1. Değişkenlerin Seyri

(a) Kazakistan verileri

(b) Kırgızistan verileri

Analiz Sonuçları

Tablo 2’de değişkenlerin birim kök testi sonuçları verilmiştir. Buna göre, tüm değişkenlerin düzeyde durağan olmadığı; birinci farklarının durağan olduğu ortaya çıkmıştır. Fakat Kazakistan’ın ihracat verisinin Phillips-Perron testi sonucuna göre düzeyde durağan olduğu görülmektedir. Pesaran ve Shin (1995, 1999), Pesaran, Shin ve Smith (2001)

tarafından geliştirilen ARDL yaklaşımının bir avantajı da farklı seviyede durağan olan, yani bazıları I(0) ve bazıları da I(1) olan verilere uygulanabilmesidir.

Tablo 2. Birim Kök Testi Sonuçları

Ülke	Değişkenler	Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF)		Phillips-Perron (PP)	
		Intercept	Trend and intercept	Intercept	Trend and intercept
Kırgızistan	<i>DÜZEY</i>				
	lnGDP	-1,06	-2,19	-1,03	-1,82
	lnX	-1,37	-2,07	-1,31	-1,86
	lnM	-0,73	-1,29	-0,74	-1,65
	lnER	0,33	0,02	-0,30	-0,29
	<i>BİRİNCİ FARK</i>				
	Δ lnGDP	-5,92*	-5,90*	-5,92*	-5,90*
	Δ lnX	-6,80*	-6,77*	-8,21*	-8,25*
	Δ lnM	-6,35*	-6,34*	-6,35*	-6,34*
	Δ lnER	-5,63*	-6,34*	-5,88*	-6,39*
Kazakistan	<i>DÜZEY</i>				
	lnGDP	-1,96	-1,22	-2,11	-2,03
	lnX	-2,30	-1,85	-3,61*	-1,35
	lnM	-2,63	-0,45	-2,27	-0,82
	lnER	-1,11	-1,81	-0,51	-1,21
	<i>BİRİNCİ FARK</i>				
	Δ lnGDP	-11,42*	-11,76*	-11,91*	-14,91*
	Δ lnX	-6,28*	-6,15*	-6,25*	-14,12*
	Δ lnM	-4,99*	-5,71*	-5,18*	-5,75*
	Δ lnER	-4,60*	-5,36*	-4,52*	-4,63*

Not: * %1 önem düzeyinde istatistiki anlamlılığı gösterir.

Öncelikle değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiyi test etmek için (1) nolu denklem tahmin edilmiştir. Uygun gecikme uzunluklarının belirlenmesinde Schwarz kriteri (SIC) temel alınmıştır. Tüm tahmin ve hesaplamalar Eviews 9 paket programında gerçekleştirilmiştir.

ARDL eşbütünleşme testi yöntemine göre, eğer bulunan F-istatistiği Pesaran, Shin ve Smith (2001) tarafından oluşturulan üst sınır I(1) değerinden daha yüksek ise, bu serilerin eşbütünleşik olduğu sonucu ortaya çıkar. Fakat bu kritik değerler gözlem sayısı büyük olan seriler için oluşturulduğundan dolayı Narayan (2005) tarafından gözlem sayısı 30 ile 80 arası olan durumlar için kritik değerler yeniden hesaplanmıştır.

Tablo 3'de bulunan F-istatistikleri Narayan (2005) kritik değerleri ile karşılaştırıldığında, Kırgızistan'da GSYİH ile ihracatın modele katılan diğer faktörlerden etkilendiği; ithalat ile döviz kurunun ise daha dışsal faktörler olduğu görülmektedir. Kazakistan'da GSYİH ile ithalatın bağımlı değişken olduğu modellerde eşbütünleşmenin

olmadığını söyleyen H0 hipotezinin red edilebileceği; ihracat ile döviz kurunun bağımlı değişken olduğu durumlarda ise red edilemeyeceği sonucu ortaya çıkmıştır.

Tablo 3. Eşbütünleşme İlişkisinin F-istatistiği

Ülke	Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişkenler	F-istatistiği	Alt Sınır, I(0)	Üst Sınır, I(1)
Kırgızistan	lnGDP	lnX, lnM, lnER	5,257*	3,408	4,623
	lnX	lnGDP, lnM, lnER	5,781*	3,408	4,623
	lnM	lnGDP, lnX, lnER	3,392	3,408	4,623
	lnER	lnGDP, lnX, lnM	2,382	3,408	4,623
Kazakistan	lnGDP	lnX, lnM, lnER	16,923*	3,500	4,700
	lnX	lnGDP, lnM, lnER	3,916	3,500	4,700
	lnM	lnGDP, lnX, lnER	5,924*	3,500	4,700
	lnER	lnGDP, lnX, lnM	0,503	3,500	4,700

Not: Kritik değerler Narayan (2005)'den alınmıştır, (k = 3). * %5 önem düzeyinde anlamlılığı gösterir.

Bunun üzerine iki ülke için ayrı ayrı hata düzeltme modelleri tahmin edilmiştir (Tablo 4). Onun sonuçlarına göre, kısa dönemde Kırgızistan'da ekonomik büyümeyi hem ihracat hem de ithalat pozitif etkilemektedir ve sözkonusu değişkenlerin katsayıları istatistiki olarak anlamlı bulunmuştur. Döviz kurunun etkisi ise negatiftir. Bunun temel nedeninin döviz kurundaki dalgalanmanın istikrarsızlıklara ve belirsizliklere yol açarak riskleri artırması olduğu söylenebilir. Hata düzeltme teriminin katsayısı -0,28 çıkmıştır, yani herhangi bir nedenle dengeden uzaklaşma olduğunda, sonraki her dönem onun %28'i düzelir.

Ayrıca, 2007 yılında başlayan küresel finansal krizin etkisiyle 2008-2009 yıllarında Kırgızistan ve Kazakistan'ın ekonomilerinde ve dış ticaretinde daralmaların olduğu serilerin grafiksel analizinden tespit edilmiş ve bunların istikrar bozucu etkisinin önlenmesi amacıyla modellere "break" isimli kukla değişkenler eklenmiştir. Kazakistan'ın GSYİH'daki 2011Q3 dönemindeki ani artışın istikrar bozucu etkisine karşın "break2" kukla değişkeni oluşturulmuştur. "Break" kukla değişkeni daralma dönemlerini kapsadığı için işareti (yani etkisi) negatif, "break2" değişkeni ani artış dönemini kapsadığı için de işareti pozitif bulunmuştur.

Kırgızistan'ın ihracatına GSYİH'nin etkisi pozitif ve anlamlı iken, ithalatın katsayısı ancak %10 önem düzeyinde anlamlıdır. Bu bulgu reeksport oranı çok yüksek olan Kırgızistan gibi bir ülke için çelişkili gibi gözükmektedir. Bunun temel nedeninin istatistiki veriler olduğu söylenebilir. Kırgızistan'ın reeksport faaliyetlerinin önemli kısmı bavul ticaretinden oluşmakta ve bunlar ihracat, ithalat verilerine dahil edilememektedir. Dolayısıyla ihracatın yaklaşık üçte biri Kumtör işletmesinin altın ihracatından oluşmaktadır. Bundan dolayı Kumtör'de altın üretimi ve ihracatı arttığı dönemlerde Kırgızistan'ın hem toplam üretiminde hem de ihracatında artışlar ortaya çıkmaktadır. İhracatın hata düzeltme teriminin -0,55 bulunması bu serinin GSYİH'ya göre dengeye yakınsama hızının yaklaşık iki katı daha yüksek olduğunu göstermektedir.

Tablo 4. Hata Düzeltme Modelleri

Kırgızistan				Kazakistan			
lnGDP ARDL (1,0,0,1)		lnX ARDL (1,1,0,0)		lnGDP ARDL (4,0,6,0)		lnM ARDL (1,2,1,0)	
Değişken	Katsayı	Değişken	Katsayı	Değişken	Katsayı	Değişken	Katsayı
$\Delta \ln X$	0,13* (4,99)	$\Delta \ln GDP$	1,53* (5,38)	$\Delta \ln GDP_{t-1}$	-0,50* (-4,43)	$\Delta \ln GDP$	-0,04 (-0,52)
$\Delta \ln M$	0,09* (3,13)	$\Delta \ln ER$	0,02 (0,09)	$\Delta \ln GDP_{t-2}$	-0,30* (-3,16)	$\Delta \ln GDP_{t-1}$	-0,25* (-4,18)
$\Delta \ln ER$	- 0,39** (-2,39)	$\Delta \ln M$	0,22*** (1,85)	$\Delta \ln GDP_{t-3}$	-0,17** (-2,43)	$\Delta \ln X$	0,17* (2,73)
$\Delta BREAK$	-0,07* (-3,89)	$\Delta BREAK$	0,15* (3,42)	$\Delta \ln X$	0,09 (1,40)	$\Delta \ln ER$	-0,42* (-3,50)
ECT_{t-1}	-0,28* (-5,26)	ECT_{t-1}	-0,55* (-4,79)	$\Delta \ln M$	0,06 (0,38)	$\Delta BREAK$	-0,11* (-3,61)
				$\Delta \ln M_{t-1}$	0,14 (0,69)	ECT_{t-1}	-0,33* (-3,54)
				$\Delta \ln M_{t-2}$	0,03 (0,14)		
				$\Delta \ln M_{t-3}$	0,17 (0,96)		
				$\Delta \ln M_{t-4}$	0,03 (0,16)		
				$\Delta \ln M_{t-5}$	-0,32** (-2,70)		
				$\Delta \ln ER$	-0,24 (-1,46)		
				$\Delta BREAK$	-0,27* (-6,86)		
				$\Delta BREAK2$	0,47* (8,57)		
				ECT_{t-1}	-0,38** (-2,58)		
Ek testler:							
Test İstatistikleri	F-değeri	Test İstatistikleri	F-değeri	Test İstatistikleri	F-değeri	Test İstatistikleri	F-değeri
A: Serisel korelasyon	1,85 [0,16]	A: Serisel korelasyon	1,46 [0,24]	A: Serisel korelasyon	1,03 [0,37]	A: Serisel korelasyon	1,33 [0,28]
B: ARCH	0,11 [0,73]	B: ARCH	2,05 [0,14]	B: ARCH	2,23 [0,14]	B: ARCH	0,92 [0,34]
C: Normal Dağılım (Jarque-Bera)	0,039 [0,98]	C: Normal Dağılım (Jarque-Bera)	0,95 [0,62]	C: Normal Dağılım (Jarque-Bera)	1,06 [0,59]	C: Normal Dağılım (Jarque-Bera)	1,82 [0,40]

Not: Parantez içerisinde t-istatistikleri verilmiştir. * %1, ** %5 ve *** %10 önem düzeyinde anlamlılığı gösterir. Köşeli parantezin içinde olasılık değerleri verilmiştir.

Kazakistan'ın GSYİH'sına da kendi gecikmeleri ile ithalatın anlamlı etkisinin olduğu görülmektedir. İthalatın sadece 5.gecikmesinin etkisi istatistiki olarak %5 önem düzeyinde

anlamli bulunmuştur ve katsayısı da negatiftir; yani kısa dönemde ithalatın büyümeye etkisi daha çok negatif yönde olmaktadır.

Diğer taraftan, kısa dönemde GSYİH da ithalatı negatif yönde etkilemektedir. İhracatın ithalata etkisi pozitif iken, döviz kurunun etkisi beklendiği gibi negatif çıkmıştır. Söz konusu üç değişkenin tümünün katsayıları istatistiki olarak anlamlıdır.

Hem GSYİH'nın hem de ithalatın hata düzeltme terimlerinin yüksek bulunması (sırasıyla -0,38 ve -0,33) bunların dengeye dönme hızının gayet yüksek olduğunu ifade etmektedir.

Ek testler tüm modellerin hata terimlerinde serisel korelasyon, değişen varyans sorunlarının olmadığını ve normal dağıldığını göstermektedir.

Tablo 5. Uzun Dönem Katsayıları

Kırgızistan				Kazakistan			
lnGDP		lnX		lnGDP		lnM	
Değişken	Katsayı	Değişken	Katsayı	Değişken	Katsayı	Değişken	Katsayı
lnX	0,47* (4,59)	lnGDP	0,31 (0,85)	lnX	0,23 (1,55)	lnGDP	0,65** (2,45)
lnM	0,35* (5,39)	lnER	0,03 (0,10)	lnM	0,79* (4,06)	lnX	0,12 (0,47)
lnER	0,24 (1,52)	lnM	0,39 (1,78)***	lnER	-0,64 (-0,96)	lnER	-1,25* (-3,87)
BREAK	-0,26* (-2,71)	BREAK	0,26* (4,09)	BREAK	-0,73*** (-2,03)	BREAK	-0,33** (-2,25)
				BREAK2	1,26** (2,67)		
SABİT	1,04 (1,72)***	SABİT	0,93 (1,08)	SABİT	4,48 (1,12)	SABİT	7,43* (4,47)

Not: Parantez içerisinde t-istatistikleri verilmiştir. * %1, ** %5 ve *** %10 önem düzeyinde anlamlılığı gösterir.

Uzun dönem katsayılarına göre (Tablo 5), Kırgızistan'da hem ihracatın hem de ithalatın artması ülkenin GSYİH'sını artırmaktadır, yani dış ticaret ülke ekonomisinin büyümesine önemli ölçüde katkı sağlamaktadır. Uzun dönemde ihracatın %1'e artması GSYİH'nın %0,47'ye artmasına neden olurken, ithalatın %1'e artması da GSYİH'nın %0,35'e artmasına yol açar. İhracatın uzun dönemli etkisi kısa dönemli etkisine göre yaklaşık üç katı daha büyük çıkarken ithalat da uzun dönemde ekonomik büyümeyi daha güçlü etkilemektedir. Hatta kısa dönemde ithalatın katsayısı anlamsız bulunmuşken uzun dönemde %1 önem düzeyinde anlamlıdır. Döviz kurundaki değişmelerin ise uzun dönemde ekonomik büyümeye bir etkisi olmamaktadır.

Kırgızistan'ın ihracatına ise uzun dönemde modele katılan değişkenlerin arasından sadece ithalatın pozitif etkisi vardır ve ithalattaki %1'lik bir artışı ihracattaki %0,39'luk artış izlemektedir.

Bu çalışmanın ilginç bir sonucu olarak Kazakistan'ın uzun dönemli büyümesinde ihracatın pek katkısının olmadığı, buna karşın ithalatın katkısının önemli düzeylere ulaştığı görülmektedir. Şöyle ki, ithalattaki %1'lik bir artış GSYİH'da %0,79'luk bir artışa yol açmaktadır. Aynı şekilde ithalatın gelir esnekliği de istatistiki olarak anlamlı ve pozitif bulunmuştur. Ekonomideki %1'lik bir artış ithalatın %0,65'e artmasına neden olmaktadır.

Diğer taraftan, Kazakistan Cumhuriyeti Merkez Bankası'nın dış ticareti etkilemek amacıyla uygulamakta olduğu devalüasyon politikalarının uzun dönemde etkili olduğu görülmektedir. Yani ulusal para olan tenge'nin %1'e devalüe edilmesi Kazakistan ithalatını uzun dönemde %1,25'e azaltmakta ve iç üreticilere dışarıdan gelen rekabeti belli oranda azaltabilmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Sonuç olarak eşbütünleşme testine göre Kırgızistan'da GSYİH ile ihracatın dört serinin arasında daha içsel olduğu görülürken, Kazakistan'da GSYİH ile ithalatın daha içsel olduğu ortaya çıkmıştır. Her iki ülkede de döviz kurunun ekonomik büyüme ile dış ticaretten etkilenmediği, daha çok Merkez Bankaları'nın kontrolünde olan dışsal seriler olduğu görülmektedir.

Kırgızistan'ın hem kısa hem de uzun dönemli ekonomik büyümesinde dış ticaret önemli ölçüde olumlu yönde katkı sağlamaktadır. Reeksportun önemli kısmını oluşturan bavul ticaretin istatistiklere yansımaması ithalatın ihracata olan kısa dönemli etkisini ortadan kaldırmaktadır. Diğer taraftan, ithal edilen yatırım mallarının üretimi artırması sonucunda uzun dönemde ithalatın ihracatı pozitif yönde etkilediği görülmektedir. İthalatın GSYİH, döviz kuru, ihracat gibi faktörlerden etkilenmemesi, Kırgızistan'ın dışa bağımlılığının çok yüksek boyutlarda olmasından kaynaklanabilir. Şöyle ki, bazı dönemlerde ithalatın GSYİH'ya oranı %100'ü bile geçebilmektedir.

Kazakistan'da ise özellikle teknoloji ve yatırım mallarındaki dışa bağımlılıktan dolayı –ki makine, teçhizatların toplam ithalattaki payı %40'ı geçmektedir- ithalat büyümenin önemli bir kaynağı konumundadır. Aynı zamanda bu durum büyümedeki artışın ithalatı tetiklemesini de açıklayabilmektedir. İhracatın ise yaklaşık $\frac{3}{4}$ 'ü minerallerden oluştuğu için ihracat daha çok dış talepten ve dünya mineral piyasalarının durumundan etkilenmekte ve GSYİH, ithalat, döviz kuru gibi değişkenlerden pek etkilenmemektedir.

Diğer taraftan, Kazakistan Merkez Bankası'nın kullandığı devalüasyon aracının ithalat üzerinde istenen yönde uzun dönemli etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Sözkonusu politikanın bir amacı dış rekabeti azaltarak iç üreticilere destek sağlamak olduğu için devalüasyonun ve

son dönemdeki tenge'nin serbest kur sistemine bırakılarak değer kaybetmesine izin verilmesinin bu hedefe önemli katkı sağlayacağı görülmektedir. Kırgızistan'da ise belki de döviz kuru yönetimli dalgalanma kur sisteminin sonucunda daha yumuşak değişerek ithalatı pek etkilememektedir. Fakat bu durumun daha çok ithalatın zorunlu tüketim mallarından oluşmasından kaynaklandığı söylenebilir.

Bu sonuçlardan görülmektedir ki, Kırgızistan'ın ekonomik gelişmesi bundan sonra da büyük ölçüde dışa bağımlı bir şekilde devam edecektir. Dolayısıyla Kırgızistan Avrasya Ekonomik Birliği'ne girdikten sonra hem birliğin üyesi olan ülkelerle hem de tüm dünya ülkeleriyle ticari ilişkileri geliştirme yönünde politikaları aktif olarak yürütmeye devam etmelidir. Ayrıca, dışa bağımlılığın azaltılması, işgücü göçünün azalması ve yurtiçi yatırımların ve üretimin artması için gerekli faaliyetlerin hayata geçirilmesi gerekmektedir. Özellikle entegrasyon sonucunda oluşacak geniş piyasa avantajından yararlanmak isteyen yabancı yatırımcılara uygun yatırım ikliminin oluşturulması konusunda gerekli adımların hızlandırılması lazım. Bunun için öncelikle kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin ve yolsuzluğun azaltılması, siyasi istikrarın sürdürülmesi, altyapı yatırımlarının tamamlanması, yabancıların haklarının çok iyi korunması ve ülke vatandaşlarının yabancılara ve genel olarak liberal ekonomik sisteme bakış açısının değişmesi gerekmektedir.

Kazakistan hükümeti ise ulusal paranın değerinin düşmesine izin verirken, iç üretim artışı için gerekli makine, teçhizat ithalatının olumsuz etkilenmesine karşı gerekli tedbirleri almalıdır. Aksi takdirde, bu ekonominin daralmasıyla sonuçlanabilecektir. Bu doğrultuda dışarıdan makine, teçhizat ithal eden yatırımcılara düşük faizli kredi sağlamak, bazı vergilerden muaf tutmak gibi yöntemlerle de destek sağlanabilir.

Kaynakça

- Abbas, Shujaat (2012). "Causality between Exports and Economic Growth: Investigating Suitable Trade Policy for Pakistan". *Eurasian Journal of Business and Economics* 5 (10): 91-98.
- Arize, Augustine C., Thomas Osang and Daniel J. Slottje (2000). "Exchange-Rate Volatility and Foreign Trade: Evidence From Thirteen LDC's". *Journal of Business and Economic Statistics* 18 (1): 10-17.
- Brada, Josef C., Ali M. Kutan and Su Zhou (1997). "The Exchange Rate and the Balance of Trade: the Turkish Experience". *The Journal of Development Studies* 33 (5): 675-692.
- Ganiev, J. and Baygonushova D. (2014). "Bajı birimidigi ölkölöründö jana Kırgızstanda tıskı sooda menen İDP baylanışı" (Kırgızca). *Vestnik KEU* 2(29): 69-71.
- Gül, Ekrem, Ahmet Kamacı ve Serkan Konya (2013). "Dış Ticaretin Büyüme Üzerine Etkileri: Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye Örneği". *Akademik Bakış Dergisi (E-dergi)* 35: 1-12.
- Hasanov, Akram Shavkatovich and Ahmad Zubaidi Baharumshah. "Exchange Rate Risk and Trade Flows: the Case of Belarus, Kazakhstan, Russia, and Ukraine". Working paper No 11/09E. Economics Education and Research Consortium Working Paper Series.
- Hatemi-j, Abdunnasser (2002). "Export Performance and Economic Growth Nexus in Japan: a Bootstrap Approach". *Japan and the World Economy* 14 (1): 25-33.

- Jouini, Jamel (2015). "Linkage between International Trade and Economic Growth in GCC Countries: Empirical Evidence from PMG Estimation Approach". *The Journal of International Trade and Economic Development* 24 (3): 341–372.
- Lee, Jong-Wha (1995), "Capital Goods Imports and Long-Run Growth". *Journal of Development Economics* 48 (1): 91-110.
- Narayan, Paresh Kumar (2005). "The Saving and Investment Nexus for China: Evidence from Cointegration Tests". *Applied Economics* 37 (17): 1979-1990.
- Pesaran, Hashem M. and Shin Yongcheol (1995). "Autoregressive Distributed Lag Modelling Approach to Cointegration Analysis". *DAE Working Paper Series No. 9514*. Cambridge: Department of Applied Economics, University of Cambridge.
- Pesaran, Hashem M. and Shin Yongcheol (1999). "Autoregressive Distributed Lag Modelling Approach to Cointegration Analysis". *Econometrics and Economic Theory in the 20th Century: The Ragnar Frisch Centennial Symposium*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pesaran, Hashem M., Shin Yongcheol and Smith Richard J. (2001). "Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships". *Journal of Applied Econometrics* 16: 289-326.
- Ramos, Francisco F. Ribeiro (2001). "Exports, Imports, and Economic Growth in Portugal: Evidence from Causality and Cointegration Analysis". *Economic Modelling* 18: 613-623.
- Saraç, Taha Bahadır (2013). "İhracat ve İthalatın Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği". *Ege Akademik Bakış* 13 (2): 181-194.
- Talantuly, Nurmaganbet E., Nakisheva Makhabbat K. and Daribayeva Meruyert Zh. (2012). "Modern Foreign Trade Activities of Kazakhstan Republic". *World Applied Sciences Journal* 18 (Special Issue of Economics): 111-117.
- Thornton, John (1997). "Exports and Economic Growth: Evidence from 19th Century Europe". *Economic Letters* 55 (2): 235-240.
- Tuncer, İsmail (2002). "Türkiye'de İhracat, İthalat ve Büyüme: Toda-Yamamoto Yöntemiyle Granger Nedensellik Analizleri (1980-2000)". *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9 (9): 89-107.
- Zhang, Xiaoming and Heng-fu Zou (1995), "Foreign Technology Imports and Economic Growth in Developing Countries". The World Bank, Policy Research Working Paper, No: 1412, Washington. Erişim Tarihi: 26.04.2016; <http://www-wds.worldbank.org/>.